

KINDEREN OP DE DORDTSE KOORBANKEN

Herman A. van Duinen

Een nazaat van de Dordtse firma Gebroeders van Wel, timmerlieden, metselaars, aannemers & taxateurs, schonk het Documentatie- en Kenniscentrum Augustijnenhof twee gipsafgietsels van paneeltjes van de koorbanken in de Grote Kerk. De gipsafgietsels zijn waarschijnlijk gegoten tijdens de restauratie van de koorbanken in 1924. Op beide afgietsels staan kinderen afgebeeld. In dit artikel zullen we nader ingaan op afbeeldingen van kinderen op de Dordtse koorbanken.

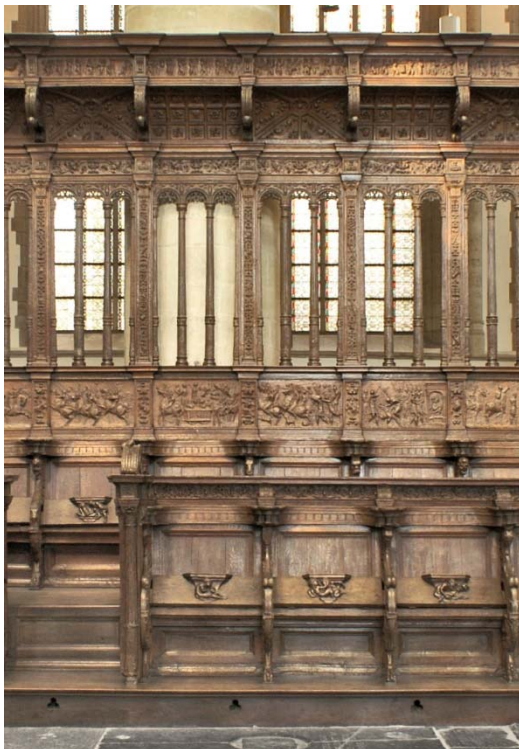

De Dordtse koorbanken

De koorbanken zijn vervaardigd in vroeg-renaïssancestijl tussen 1538 en 1542. Over de ontwerper of de makers van de banken is zo goed als niets bekend. Matthijs Balen in zijn *Beschryvinge van Dordrecht* (1677) heeft het over een zekere Jan Terwen als de maker (schrijnwerker) van de koorbanken.

Dr. Th.W. Jensma (1932-2011), destijds archivaris van Dordrecht, schreef in zijn studie *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht – Koor en Kapittel* (1983) dat ‘ondernomen pogingen deze persoon meer historische gestalte te geven als mislukt moeten worden beschouwd. Het is bovendien hoogst onwaarschijnlijk – mede gelet op de stijlverschillen in de uitvoering – dat één man al het snijwerk voor zijn rekening heeft kunnen nemen.’

Opbouw van de banken

Fries met een kindprocessie in negen paneeltjes.

Overhuiving met renaissance ornamenten.

Achterwand of dorsaal.

*Fries met triomftochten o.a. met schoolkinderen
Achterste rij met opklapbare zittingen.*

Paneeltjes met ornamenten en kinderen.

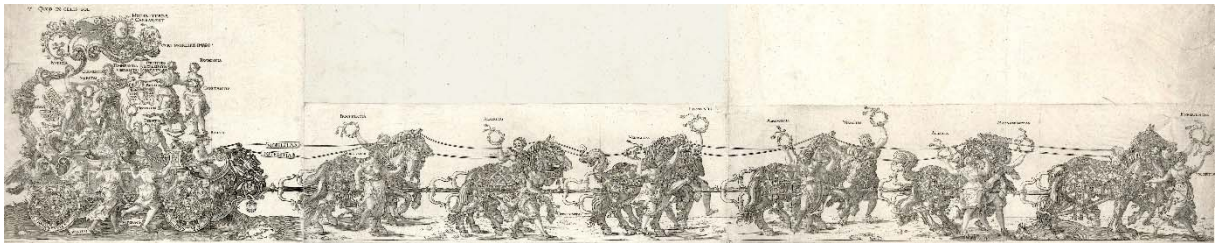
Voorste rij met opklapbare zittingen.

*Onder de opklapbare zittingen bevinden zich kleine
zittingen (misericorden) met onder meer kinderen.*

De renaissance

De renaissance beslaat globaal de periode 1400-1600, toen in Europa letteren, wetenschap en kunst bloeiden door een grote belangstelling voor de klassieke oudheid. Het Franse woord *renaissance* betekent *wedergeboorte*. Deze stijl verspreidde zich vanuit Italië. In de beeldende kunst lag de nadruk op

een realistische weergave van mens en natuur. Naast onderwerpen uit de klassieke Romeinse oudheid, zoals triomftochten, bleven christelijke voorstellingen geliefd. Architectuur en kunstnijverheid kregen nieuwe vormen naar Romeins voorbeeld: rondbogen, zuilen, driehoekige frontons. Anders dan veel van hun middeleeuwse voorgangers waren renaissance-kunstenaars niet anoniem en vaak zelfs beroemd bij tijdgenoten. Enkele beroemde Europese renaissance-kunstenaars waren Donatello, Michelangelo, Leonardo da Vinci, Titiaan, Albrecht Dürer, Hans Holbein en Lucas van Leyden. De invloed van Titiaan en Dürer is terug te vinden op de koorbanken, daar gravures van hen als voorbeeld hebben gediend voor enkele triomftochten, zoals onderstaande triomftocht van keizer Karel V, naar prenten van Dürer.

Kinderen op de koorbanken

Op de koorbanken komen veelvuldig spelende en dartelende kinderen voor als *putti*, maar ook als *cherubijntjes*. Een putto (meervoud: *putti*) is in de beeldhouw- en schilderkunst een mollig kinderfiguurtje, bijna altijd mannelijk en meestal naakt. Als het kind vleugeltjes heeft, spreekt men ook van een *cherubijntje*. Putti komen vooral voor in de renaissance-, barok- en rococokunst. Het woord *putto* komt uit het Italiaans en was oorspronkelijk een (scheld)naam voor een kleine jongen, van het neutrale Latijn *putus* (afgeleid van *putare* 'reinigen').

De voorlopers van de putti waren zogenaamde *cupidootjes*, minnegodjes die bijvoorbeeld worden aangetroffen op Romeinse sarcofagen, dansend of musicerend. Het gaat dan over naakte kinderfiguurtjes als begeleiders van de liefdegod Eros (afb. 1). De herleving van deze figuurtjes wordt toegeschreven aan de Florentijnse renaissance-beeldhouwer Donatello (ca. 1386-1466). Afbeelding 2 is een detail van een marmeren zangertribune in Florence, gemaakt door Donatello. Afbeelding 3 toont twee cherubijntjes en afbeelding 4 drie putti, die zijn afgebeeld op de Dordtse koorbanken.

1

2

3

4

Putti op gips en hout

Op onderstaande afbeeldingen is een van de gipsafgietsels en het origineel te zien. Het origineel bevindt zich op de zuiderkoorbank.

Een cherubijntje en enkele putti

Bijbeltekst met twee putti

Op een paneeltje van de zuiderkoorbank houden twee naakte putti een bord (13 x 3 cm) vast met een Bijbeltekst:

ICK SEGGHE V TEN SI DAT V RECHTVERDICH
HEIT MEERDER SI DAN DIE SCRIVELI EN FARI
SEEN GHI EN SVLT INT RICK DER HEME
LEN NIET MOGHEN COEMEN. MAT: 5

Wat zijn misericorden?

Een misericorde is een console (steun-
tje), aangebracht tegen de onderkant
van de opklapbare zittingen. Wanneer
de zitting was opgeklapt, konden de
geestelijken hierop enigszins steunen
tijdens het koorgebed. Zevenmaal per
dag kwamen ze samen in het hoogkoor
om de getijden te bidden. Schijnbaar
stonden ze rechtop, in overeenstem-
ming met de voorschriften, maar in
feite steunden ze op de smalle bankjes.
Vooral voor de ouderen was dit een uit-
komst, omdat de toch wel zware in-
spanning voor de koordienst veel van
hen vergde. De naam voor deze steun-
tjes is dan ook niet vreemd aan de oor-
sprong ervan: *misericordia* (medelijden). De Nederlandse term is *misericorde* of *zittertje*.

sprong ervan: *misericordia* (medelijden). De Nederlandse term is *misericorde* of *zittertje*.

De oudste misericorden dateren van de twaalfde eeuw en waren onversierd. In de dertiende eeuw ging men versieringen aanbrengen in de vorm van eenvoudige plantmotieven. In later eeuwen werd dit thema geleidelijk aan vervangen door diverse thema's: spreekwoorden, bijbelse onderwerpen, fabeldieren, symbolen, maar ook satire en onderwerpen uit het dagelijks leven. Deze thema's komen ook op de Dordtse banken voor.

Cherubijntjes en putti op de misericorden

Bovenstaande drie cherubijnenkopjes is een veel voorkomend onderwerp in de kunst van de renaissance. De renaissance voerde de antieke eroten als naakte putti en engeltjes in de christelijke iconografie binnen.

Als gevleugelde engelenkopjes zonder lichaam drukken zij volgens de theoloog Molanus het essentiële van de engelennatuur uit: het verstand en de snelheid (hoofd en vleugels).

Rechts: twee fraai gesneden cherubijntjes, gezeten op een kussen met kwastjes aan de hoeken, omhelzen elkaar.

Twee naakte jongetjes, putti, zijn samen aan het stoeien; een veel voorkomend onderwerp in de kunst van de renaissance; ook op letters van het alfabet. Het rechter jongetje houdt een afgebroken voorwerp in de hand. De letter V met vechtende putti is gemaakt door Heinrich Vogtherr d. Ä. (1490-1538).

Twee kinderen, waarvan er een op de knieën zit met de rechterhand hulpeloos omhoog. De andere jongen ontbloot hem de billen en heft een arm op om hem met de roede te tuchtigen. Dit soort 'speelse' onderwerpen, waarbij kinderen grote mensen nadoen, kwam veel voor in de kunst. Rechts tuchtigt een leraar (een nar) een kind. Afbeelding uit *Lof der zotheid* van Erasmus (1511).

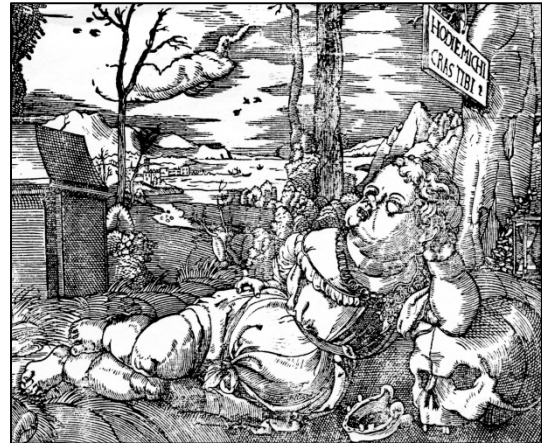
Twee jongetjes, 'gezet' op stokpaardjes, bevechten elkaar in een steekspel, zoals gebruikelijk was bij de geliefde toernooien in de vijftiende en zestiende eeuw tijdens de vastenavondspelen. Naast echte steekspelen vonden ook spottoernooien plaats, waarbij in plaats van paarden gebruik werd gemaakt van stokpaardjes. In Mechelen betaalde de graaf van Holland 'den ghesellen [...] die up houten paerden staken'. Als lans werd gebruik gemaakt van hengels, palen, lange stokken met molentjes en zelfs hooivorken. Rechts een steekspel door Albrecht Dürer, circa 1516.

Twee jongetjes met een zware druiventros als variant op de geschiedenis van de verspieders in het Bijbelboek Numeri. Deze werden uitgezonden door Mozes om het land Kanaän te verspieden. Zij kwamen terug met een kolossale druiventros aan een draagstok.

Een mollig jongetje heeft waarschijnlijk drie jonge hondjes gestolen. De teef, met drie tepels, bijt hem daarop in zijn voet. Op de achtergrond zijn fantasiegebouwen weergegeven in laagrelief, onder meer een huis met een erker.

Een liggende jongen leunt met zijn elleboog op een doodshoofd en wijst met zijn linkerhand naar een zandloper die op een voetstuk staat. Boven zijn arm is een cartouche aangebracht, waarin een tekst ontbreekt.

Op de prent rechts, uit de school van Albrecht Dürer, staat wel een tekst geschreven in de cartouche boven het hoofd van het jongetje, namelijk 'HODIE MICHI (= MIHI) CRAS TIBI – Heden ik, morgen gij. De zandloper en het doodshoofd zijn een heenwijzing naar de vergankelijkheid van het leven.

De leerlingen van de Grote School

Op panelen boven de achterste zittingen van de zuidelijke koorbank staat, naast de *Triomf van Christus*, in vereenvoudigde vorm de *processie van het Heilig Sacrament* of *Grote Ommegang* afgebeeld.

Op 23 juli 1338 brak er een grote stadsbrand uit, waarbij ook het Gasthuis in vlammen opging. Het Gasthuis was gelegen op de hoek van de Voorstraat en de Visstraat. Schuin achter de kapel van het Gasthuis (*binnen de cirkel*) lag het minderbroedersklooster.

In de kapel werd het Heilig Sacrament (*de geconsecreerde hostie*) bewaard in een zilveren monstrans. Met gevaar voor eigen leven redde een pasteibakker het Heilig Sacrament. Helaas ademde de bakker te veel rook in en stierf. Omstreeks 1400 werd de naam van het Gasthuis gewijzigd in Heilig Sacramentsgasthuis.

Ter herinnering aan deze redding werd jaarlijks op de dag na St. Maria Magdalena (23 juli) de Heilig Sacramentsprocessie gehouden, waaraan ook leerlingen van de Grote School deelnamen. Na 1440 had de processie plaats op de zondag na St. Maria Magdalena.

De Grote School stond op de hoek van de tegenwoordige Lange Gelderskade en het Grote Kerkhof, vlakbij de stadsmuur¹ (kaart van Guicciardini 1609, links: Grote School binnen de cirkel).

In het koor van de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk werden dagelijks de getijden en missen gehouden. Daarbij werd veel gemusiceerd en gezongen. Voor de hoge stemmen werden leerlingen van de Grote School ingeschakeld. Onder leiding van een zangmeester traden ze regelmatig in het Hoogkoor op.

In een thesauriërs-rekening van 1535 staat:

*Noch bet. Mr. Sampson, die sangmeester, syn jaerwedden ... als sangmeester ter Groetekerck, om muysyck aldaer te singen up allen hoechtyden ende oick Apostelendagen ende alle weeck 't Loff ende die misse van den Heylichgen Sacrament in muysyck te singen ende de **schoelkindren** daer of te instrueren.*

In 1549 is zangmeester Sampson overleden en ligt begraven in de Grote Kerk, waar een steen voor het koorhek nog aan hem herinnert.

De processie van het Heilig Sacrament op de zuiderkoorbank wordt geopend door leerlingen van de Grote School, begeleid door hun schoolmeester of rector. Bij het vervaardigen van dit paneel in 1540 was meester Joris rector². De rector draagt, zoals gebruikelijk bij bijzondere gelegenheden, een baret met oorkleppen en een tabberd met wijde mouwen. De twee voorste leerlingen dragen een kruisstaand, gevolgd door twee jongens met een (koor)boek en acht medeleerlingen. Op de achtergrond een sierlijk renaissance gebouw met frontons en links een poort.

¹ C. Esseboom, Minerva Dordracena, p. 51.

² C. Esseboom, Minerva Dordracena, p. 61.

Een processie met een kinderbisschop

Naast de triomftocht van de Romein *Mucius Scaevola* en keizer *Karel V* op de grote panelen van de noorderkoorbank en de *triomf van Christus* en de *processie van het Heilig Sacrament* op zuiderkoorbank, bevindt zich een *processie met een kinderbisschop* in acht paneeltjes tegen de overhuiving van de noorderkoorbank. Een negende paneeltje, als begin van de stoet, is afgebeeld op de kopse kant (oostzijde) van de overhuiving.

De meningen over de juiste voorstelling zijn verdeeld. De historicus Witsen Elias (1898-1977) was van mening dat het ging om een uitbeelding van de ‘dag van de Onnozele-Kinderen’ – de gedenkdag van de kindermoord in Bethlehem op 28 december. Oud-archivaris Jensma (1932-2011), die de oplossing zocht in de gebruiken van de Grote School, leek de conclusie gewettigd dat het ging om een optocht die in Dordrecht plaats vond ter gelegenheid van de jaarlijkse herbenoeming van de rector op Sint-Luciendag (Sint-Lucia, 13 december).

De ‘kinderbisschop’ was in de middeleeuwen een algemeen verschijnsel. Vrijwel alle steden in de Nederlanden vermelden, voor zover er gegevens van bewaard zijn, het rondtrekken van de scholierenbisschop met zijn gevolg.

Een kinderbisschop werd meestal gekozen op Sint-Nicolaasdag (6 december). De processie zou dan zowel

op Sint-Lucia als op Onnozele-Kinderendag gehouden kunnen worden.

In een Dordtse stadsrekening van 9 september 1558 staat geschreven *ende dat den selven Jacob Corneliss. alhier binnen der voers. [Stede] schoel gegaen heeft ende aldaer geweest is bisschop ofte dienaer van de gemeene kinderen der selver schole [...] voerts dat den voers. Jacob Corneliss. es van goeder naeme ende fame.*

Voor een bepaalde tijd nam de kinderbisschop met zijn medescholieren de macht over, waarbij de leerlingen het Magnificat (de lofzang van Maria) zongen: ‘Hij heeft machtigen van hun troon gezet en geringen heeft hij verheven’.

De mening van pastoor Ludovicus Gompertz (1880) dat het zou gaan om de ‘cleenen Omganck met den Heilige Houte’ is niet geheel onmogelijk. De Grote Kerk zou in het bezit zijn geweest van een stuk hout van het kruis van Jezus. Dit zou bij de stadsbrand van 1457 niet zijn verbrand. Als herinnering werd daarop jaarlijks de *Heilig Houtprocessie* of *Kleine Omgang* gehouden. Deze ‘Cleenen Omganck’ kan een inspiratiebron zijn geweest voor de kinderprocessie op de noorderkoorbank en tevens een pendant voor de ‘Grote Ommegang’ de processie van het Heilig Sacrament, afgebeeld op de zuiderkoorbank.

Een optocht met een kinderbisschop en zijn gevolg is ook afgebeeld op de kansel van de Sint-Janskerk in ’s-Hertogenbosch (afb. onder) en is duidelijk verwant met de Dordtse processie. Dr. C. Peeters in het boekje ‘De preekstoel preekt (1980)’ noemt deze processie ‘Onnozele-Kinderenoptocht’. De uitvoering dateert van iets later datum dan de kinderprocessie op de Dordtse koorbank.

Een kinderprocessie in negen paneeltjes

De optocht begint aan de oostzijde met zes hollende jongens. Een naakt jongetje draagt een kruis en twee jongens een draagbaar met een kerkgebouw. De jongen daarachter heeft een geopend (geld?) kistje in de hand.

Het eerste paneel aan de voorzijde telt veertien jongens met kruisbanier, toortsen en een lauwerkrans.

Veertien jongens, twee aan twee, met toortsen, boeken en een schenkan op een schotel.

Zestien jongens, vier met een draagbaar met kelk, vervolgen de stoet. Anderen bespelen een muziekinstrument, zoals een dwarsfluit, harp, doedelzak, gitaar en bazuin.

Het gipsafgietsel van omstreeks 1924 van bovenstaand paneeltje.

Zestien jongens met kruisen, boeken (vanwege het grote formaat waarschijnlijk missalen), bellen, toortsen en een tekstbord. Vier jongens dragen een baar met een tempelvormige schrijn?, bewierookt door twee jongens.

Dertien jongens met kransen, tekstborden, boek, toortsen, kandelaars, palmtakken en een grote lantaarn? aan een stok.

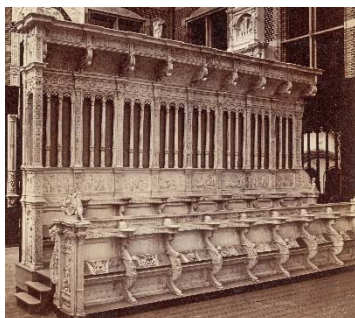

Twaalf jongens met kannen, palmtakken, muziekinstrumenten (triangel, draailier, harp, trommel); de jongen met triangel houdt een blaffende hond aan de lijn. In deze groep loopt de kinderbisschop mee met een sierlijke monstrans. Een jongen draagt zijn staf en twee jongens dienen als slippendrager.

Veertien jongens, waarvan twee met een wijwatervat en een met een wijwaterkwast. Verder zien we jongens met een boek, kruis, toortsen en kaarsen.

Zestien jongens, waarvan vier naakte jongetjes een baldakijn dragen. Daarachter gaat een jongen met sierlijke monstrans. Ook zijn mantel wordt door twee jongens opgehouden. De monstrans zou het 'Heilig Hout' kunnen bevatten, daar op een koperen plaat in de kerk, ter herinnering aan de brand van 1457, staat vermeld: ... *Sonder alleen dit waerde heylighe hout, welc in dese monstrancy besloten sy.* De stoet wordt besloten door biddende jongens.

De aanleiding tot dit artikel was het aanbieden van twee gipsafgietsels van omstreeks 1924. Al eerder waren er echter delen van de banken 'afgegoten'.

22 augustus 1875 vroegen de Rijksadviseurs van Geschiedenis en Kunst in Den Haag afgietsels te mogen maken, waarvoor toestemming werd verleend. Deze gipsafgietsels, bestaande uit de helft van de zuiderkoorbank, stonden opgesteld op de westelijke binnenplaats van het Rijksmuseum in Amsterdam. Helaas is de afgietselverzameling in de jaren zestig vrijwel volledig vernietigd.